

Сергій Стельникович

(м. Київ)

Зміни в топонімії населених пунктів Житомирсько-Вінницького регіону в період нацистської окупації

Окреме місце у роботі українських допоміжних органів влади, зокрема обласних та міських управлінь, на території Житомирсько-Вінницького регіону (в генеральному окрузі Житомир) займали заходи, спрямовані на перейменування нанесених пунктів, районів, вулиць, площ, провулків, які були змінені за радянської доби і були пов'язані з діями комуністичної влади й тогочасними реаліями. Відповідним населеним пунктам та районам поверталися історичні топоніми, які існували в основному до першої половини 1930-х рр., а вулиці (площі, провулки) отримували історичні або ж нові назви. Певною мірою топонімічна політика ініціювалася також органами німецького окупаційного правління.

Уже 8 серпня 1941 р. Житомирське обласне управління прийняло постанову про перейменування м. Червоноармійськ на м. Пулини, Червоноармійського району – на Пулинський район; м. Держинськ на м. Романів, Держинського району – на Романівський район [1; 2, арк. 2; 3, арк. 484]. Постанова облуправління від 14 серпня 1941 р. передбачала перейменування м. Мархлевськ на м. Довбиш, Мархлевського району – на Довбишанський район; м. Володарськ-Волинський – на м. Горошки, Володарськ-Волинського району – на Горошківський район [4]. Також у серпні 1941 р. було перейменоване на с. Новосільці та виділено в окрему громаду зі складу колишньої Кам'янської сільради с. Кіровка Житомирського району [3, арк. 488; 5]. У період війни офіційно замість назв м. Новоград-Волинський та Новоград-Волинського району Житомирської області вживалися назви м. Звягель та Звягельський район відповідно. Топонім «Звягель» був змінений на «Новоград-Волинський» ще за часів Російської імперії у 1795 р. Історичні топоніми поверталися і населеним пунктам Вінницької області. Проте, у порівнянні з наявністю «радянських» назв населених пунктів Житомирщини, на Вінниччині вони були поодинокими. Зафіксованим, зокрема, є повернення селищу Комсомольське історичної назви Махнівська та перейменування Комсомольського району на Махнівський район [6, арк. 2].

У період Другої світової війни Житомирсько-Вінницький регіон був центральним у нацистських колонізаційних проектах. Для позначення колоній фольксдойче поряд з місцевими топонімами («Горошки», «Звягель», «Пулини» та інші) використовувалися і відповідні німецькі: «Гегевальд» (нім. «Hegewald», «Заповідний ліс», колонія фольксдойче

між Житомиром та Бердичевом, назва походить від назви військово-польової ставки Г. Гіммлера під Житомиром) та «Фьорстерштадт» (нім. «Försterstadt», «Поселення лісника», Черняхів, німецька колонія між Коростенем та Черняховом). У планах нацистської верхівки була також організація колонії у районі Калинівки поблизу польової ставки А. Гітлера на Вінниччині [7, арк. 2]. У наявній літературно-джерельній базі для її позначення використовуються топонім місцевого походження «Калинівка» [7, арк. 1-2] та німецькомовний «Келенфельд» [8, с. 50]. Існує і третій – «Вервольф» [9, с. 109], проте він більше стосується назви польової ставки А. Гітлера.

Самі ж населені пункти німецьких колоній, здебільшого колишні українські села, які були заселені фольксдойче, також перейменовувалися на німецький манер. Наприклад, серед 31 назви німецьких поселень колонії Гегевальд (станом на 1 травня 1943 р., відповідно до карти-схеми, представленої у ф. Ф.-752 Державного архіву Житомирської області), 29 були змінені. Серед таких: Am Hügel (Лука), Buben-hausen (Волиця), Jungplauen (Двірець), Mädelsdorf (Млинище), Maienfeld (Сінгури), Neuheimat (Пряжів), Neuposen (Кодня), Sachsenhorst (Скоморохи), Tiefenbach (Піски), Troja (Троянів) та інші. Село Янківці (Іванківці) було перейменовано на честь засновника колонії Гегевальд Г. Гіммлера – Heinrichsfeld (Поле Генріха). Разом зі зміною назв населених пунктів змінилися назви річок Гуйва (Hegebach) та Коденка (Fleissbach) у Гегевальді [10, арк. 1]

У перші місяці німецької окупації регіону були перейменовані вулиці (площі, провулки) населених пунктів, пов'язані з іменами та реаліями радянської доби. Про те, що фактично «всі вулиці міста будуть перейменовані» підкреслював в інтерв'ю газеті «Українське слово» голова міського управління Житомира Д. Павловський [11]. Перейменування головних вулиць м. Олевська та сіл району, пов'язаних із радянською дійсністю, передбачав наказ Олевського районного управління від 29 жовтня 1941 р. [12, арк. 32]. У Бердичеві постанова аналогічного змісту була прийнята міським управлінням 4 грудня 1941 р. [13]. Подібні документи приймалися і в інших населених пунктах.

Назви вулиць були кількох видів: історичні; нові топоніми, які першочергово пов'язувалися з прізвищами та подіями українського державотворення, у тому числі княжої й козацької епох та новітньої доби; нові назви, пов'язані з прізвищами політичної і військової еліти нацистської Німеччини та німецькими реаліями. Частина нових топонімів мала ідеологічно нейтральне забарвлення.

Таким чином, серед назв вулиць (площ і провулків) населених пунктів Житомирсько-Вінницького регіону поряд з існуючими фігурували назви Івана Богуна, Князя Володимира (Володимира Великого), Отамана Волинця, Князя Ігоря, Отамана Коновальця, Івана Мазепи, Петра Могили, Княгині Ольги, Павла Полуботка, Князя Святослава, Січових стрільців,

Богдана Хмельницького, Шевченка та інші [13; 14; 15, арк. 2-42; 16, арк. 57-58зв.; 17, с. 67-70]. У Вінниці, Гайсині та Коростишеві, окрім інших, були наявні назви вулиць Симона Петлюри. В Олевську дві центральні вулиці міста були названі вулицями Поліської Січі і Тараса Бульби-Боровця. Сам отаман виступив проти ініціативи перейменування вулиці на його честь, видавши наказ про зміну її назви [18, с. 159].

Назви вулиць, пов'язані з іменами діячів Райху й німецькими реаліями, були відносно не чисельні. Ініціативу їх впровадження висловлювала окупаційна влада. В основному такі топоніми зафіксовані у Житомирі як центрі однойменного генерального округу, хоча деякі ідеологічно нейтральні назви зустрічаються і в інших містах (вулиця Німецька і провулок Німецький у Вінниці [15, арк. 2-42]). У Житомирі вулиця Міської Ради була перейменована на вулицю Г. Герінга, вулиця К. Маркса – на вулицю А. Гітлера, вулиця В. Леніна – на вулицю В. Рейхенау [19, с. 93, 156, 561-562]. Проте, у побуті серед міського населення такі назви були непопулярними, особливо після посилення окупаційної політики на початку 1942 р., тому паралельно використовувалися історичні дорадянські назви: вулиця Г. Герінга – вулиця Михайлівська, вулиця А. Гітлера – вулиця Бердичівська, вулиця В. Рейхенау – вулиця Київська. Згодом цивільна адміністрація перейменувала їх на вулиці Малу Коростенську, Головну та Київську відповідно.

У контексті політики нацистської Німеччини, пов'язаної з тотальним фізичним знищенням етнічних груп євреїв та ромів, мало зрозумілим видається наявність у Житомирі Єврейського провулку [19, с. 233, 562-563] та вулиці Циганської у Вінниці [15, арк. 2-42; 17, с. 67].

Зауважимо, що протягом другої половини 1941 р. були також перейменовані радянські назви вулиць білоруських міст на півночі генерального округу Житомир (колишня Поліська область БРСР) [20, арк. 50; 21, арк. 32]. У м. Мозирі, наприклад, фігурували вулиці Вокзальна, Гоголя, Житомирська, Замкова, Київська, Льва Толстого, Покровська, Поштова, Прорізна, Пушкіна, Селянська, Чехова, Дитячий провулок та інші [22, арк. 48].

Отже, чільне місце у роботі українських допоміжних органів влади на території Житомирсько-Вінницького регіону займала топонімічна політика, спрямована на повернення історичних назв населеним пунктам і районам, які були змінені за радянських часів. Такі заходи стосувалися і вуличної топонімії (повернення історичних та впровадження нових назв вулиць населених пунктів). Водночас, з ініціативи нацистської окупаційної влади ряд українських населених пунктів регіону, які були перетворені на колонії фольксдойче, отримали нові німецькі назви. Німецькі реалії частково вплинули і на вуличну топонімію Житомирсько-Вінницького регіону.

Література:

1. Українське слово (Житомир). – 1941. – 10 серпня.
2. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.), ф. Р-1153, оп. 1, спр. 1, 6 арк.
3. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 3, 811 арк.
4. Українське слово (Житомир). – 1941. – 17 серпня.
5. Українське слово (Житомир). – 1941. – 28 серпня.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 1, спр. 76, 21 арк.
7. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 43, 23 арк.
8. Гінда В. Житомирський «Гегевальд», або Спроба колонізації українських земель нацистською Німеччиною / Володимир Гінда // Зовнішні справи. – 2009. – червень – липень. – С. 50–53.
9. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / [сост. : В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак и др.]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. – 856 с. – (Документы советской истории).
10. Держархів Житомирської обл., ф. Ф-752, оп. 1, спр. 78, 1 арк.
11. Українське слово (Житомир). – 1941. – 11 вересня.
12. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області. Архівно-слідчі справи основного фонду, спр. 10666 (спостережна справа), 32 арк.
13. Нова доба (Бердичів). – 1941. – 5 грудня.
14. Вінницькі вісті (Вінниця). – 1941. – 3 вересня.
15. Державний архів Вінницької області, ф. Р-1312, оп. 1, спр. 1128, 114 арк.
16. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1568, оп. 1, спр. 7, 65 арк.
17. Що, вулице, є в імені твоїм? Довідник юного краєзнавця / [укл. Т. Кушнірук]. – Вінниця, 2007. – 72 с.
18. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. Слава і трагедія українського повстанського руху : [спогади] / Т. Бульба-Боровець. – Вінніпег : Волинь, 1981. – 326 с.
19. Мокрицький Г. П. Вулиці Житомира / Г. П. Мокрицький. – Житомир : Волинь, 2007. – 640 с. – (Енциклопедія Житомира ; кн. 1).
20. Державний архів Гомельської області (далі – Держархів Гомельської обл.), ф. Р-1322, оп. 1, спр. 12, 118 арк.
21. Держархів Гомельської обл., ф. Р-2752, оп. 1, спр. 1, 517 арк.
22. Держархів Гомельської обл., ф. Р-1820, оп. 1, спр. 10, 65 арк.